

JÓKAI

ÍRTA
ERDÉLYI PÁL

KOMÁROM, 1925.
KIADJA A JÓKAI KÖZMŰVELŐDÉSI ÉS MÚZEUM EGYESÜLET

A komáromi Jókai Egyesületnek 1925. februárius 22-én tartott országos emlékünnepeén kiadott „Jókai-Almanach”-ból.

Jókai

Írta: Erdélyi Pál

Abból a száz esztendőből, mely 1825 februárius 18-ika óta napig lefolyt, Jókai — bár élete a bibliai kort jóval meghaladta — alig élt e prózai, nekünk drága, földön. Ez a megállapítás nemcsak Komáromra vonatkozik, de egész írói pályájára is. Mégis, mintha szülőföldjén hosszasabban mórált volna, mert azok a látható és láthatatlan szálak, melyek őt ide kötötték, mint gyermeket az édes anyához, soha meg nem szakadtak.

A látható szálak közül csak néhányra gondolunk.

Gyermekkorát itt élte le, pihenni vagy dolgozni, kivált eleintén, sokszor kereste föl a szülői házat. Első regényét itt élte át s itt írta meg. Asztalos Etelka ábránd-képe hányszor elevenedik meg tolla alatt s a *Hétköznapiak* egyes lapjain tárgyi és érzésszerű emlékek támadnak föl. Innét került Tardonára az életmentő komáromi obsit s az öreg Jókainé megbocsátó szeretetének csengő hangjai: az első aranyak; innét indult el a sok *hazai* a pesti gyeasztalára; a svábhegyi villa kertjébe átültetett bokrok és cserjék a szigetből valók.

A szülőföld szeretete kísérte mindjobban távolodó alakját: melengette hétköznapijait, díszesítette ünnepeit. Megjelölte a telket, melynek mélyén, a *néma ház*-ban száz évvel ezelőtt született s a hajlékot, melyben első tündérműveit rebesgette, az utcát, melyen a kollégiumba és a templomba járt; végül, hogy álma édesebb legyen: földet küldött porlandó teste koporsójára s halhatatlan lelke számára emléket állított amaz eszmények szolgálatára szentelve azt, melyeket a nemzeti irodalom és kultúra palotájában Jókai dicsőséggel szolgált.

Mindez nem maradt viszonzatlanul s ennek bizonyosságát nem abban keressük, hogy Jókai mindig büszke volt Komáromra, hogy összeköttetéseit végig fentartotta, hogy, mióta Hegedűs Sándor és Feszty Árpád révén e kötelékek új erőt és szint nyertek szemében, még inkább ragaszkodott városához. Mélyebb vonások igazolják ezt, azok az elemek, melyeket komáromi világából műveibe

beleolvasztott. Nemcsak egyes alakok és epizódok tűnedeznek ellőkő Ítészeiben: ide visszaröppenő emlékei, itt merített élményei, tárgyi adalékok és költői motívumok, melyekben a mi fiunkra ismerünk, hanem egész regények foglalkoznak Komárommal. Ezekre mondja Mikszáth, hogy bennök mindig pazarabb és ragyogóbb s jókai is az *Aranyember-t* vallotta legkedvesebb munkájának. E látható jegyek mellett gondoljunk még arra is, hogy irodalmi keresztapja, Tóth Lőrinc és legavatottabb méltatója, Beöthy Zsolt, földie volt s arra, hogy az Akadémia abból a borostyánból font ősz homlokára két koszorút, melyet a komáromi tudós prédikátor és irodalmi apostol, Péczely József ültetett.

Gondoljunk arra, hogy költészetének két legjellemzőbbvonása: az ethikai tisztaság és a gyökeres nemzeti érzés, a Komáromban ébredő lélek első benyomásain pihen s itt szerzett világnézete hagyományaiból táplálkozik. „Jókai késő öregségéig megőrizte a gyermek- és ifjúkor naiv világszemléleti módját” — jegyzi meg éleírója, Zsigmond Ferenc s ebben a régi Komáromnak döntő szerepe volt. Mert ez a város mindig hűségesen védte magyarságát és mindig istenfélő életet élt. így kellett tennie, ha boldogulni akart a nagy Duna mentén, mely Keletet összeköti Nyugattal, békében a forgalom, háborúban a hadak útján. Vizei, földrengések, tüzek Istenre intették, az osztrák katonaság magyarságát acélozta. Bizonytalanságban és küzdelmek közt hanykódó élete fejleszthette ki azt az erős patriotizmust, mely idegent meghódít, távozókat ideköt. Talán egy tudat alatti emlék a település idejéből, mikor a heterogén kún-nép körülvevő vizei között még inkább magára maradt. Társadalmának egyes rétegeit a közös szenvedés és azonos törekvések zárt világgá tették, melyen a felekezeti béke és a bevált konzervatívizmus patinája ragyogott. Komárom Jókai gyermekkorában már ezüstös város volt: egy viszonylagosan hosszabb és békésebb epocha után megvagyonosodott és megszerezte a szellemi kultúra áldásait is. Ez az istenfélő, művelt és vagyonos magyar társadalom, mint személyes élmény és el nem halványult emlék, mint történelmi tudat és történeti anyag, ma is él Jókat regényeiben. Ez a naiv és patriarkális társadalom vette körül a kis Jókait Komáromban, ez véste elméjébe a nagy Jókai világszemléletének alapját és elemeit: a hitet és hitet az igazságban, szelidséget és bizalmat embertársaink iránt. E társadalom képe teljes és befejezett volt az ő szemében, mint amilyen előttünk a görög-római világ, ennek látása szemléletté alakult fogékony lelkében s maradandó fölfogássá lett. Nincs Jókainak egyetlen

munkája, melyet nyugodtan ne adhatnánk a serdülő fiatalság kezébe, mert mindezekből erkölcsi tisztaságot, az igazság költői hirdetését olvashatja ki, mert mindenikben egy romlatlan, mondhatnám szűz magyar világ képe tárul ki.

Jusson eszünkbe, hogy Jókai szeme a kis Alföld szabad és színes távlatain erősödik. A síkon nevelődő szem, mert messzebb lát, átfogóbb képeket élvez, a jelenségeket szervesebben foglalja össze, mert szélesebb és tágabb a szemhatár, mert élesebb a fény, erősebb a színhatás. A természeti keret képe sehol sem oly teljes és éles, mint komáromi regényeiben és a *Sárga rózsában*. Hortobágy ugyan közelebb áll Bugaczhoz, de Csallóköztől sem esik oly messze s Jókai a Hortobágyot friss szemlélet után, de fiatal-sága emlékei alapján rajzolta. Ha az Alföld költői fölfedezését Petőfi érdemének tulajdonítjuk is, romantikájának megkapó képeit Jókai is meglátta és művészi szemléltetését vele egyidőben kezdte el.

Jusson eszünkbe, hogy Jókai nyelve minden magyar íróénál, Vörösmartyt és Aranyt sem véve ki, gazdagabb és minden próza-íróénál plasztikusabb. Ezt a gazdag, csodálatos ritmusban zengőn nyelvet itt tanulta meg és innen vitte magával drága örökségül. Nem csupán dunántúli nyelv az övé, egyenesen komáromi: szókincsében gazdagabb, képeiben tisztább, kifejező erejében változatosabb. Komárom ős foglalkozást és ipart űző magyar népe, a maga elszigeteltségében saját terminológiát fejlesztett. Herman Ottó halászati műszótára egyik bizonyossága ennek. A sok Duna és nagy vizek között élő, a földművelést űző, a mesterségek és kézművesek komáromi magyarsága Jókai műveiben, kivált a magyar nyelv bőségét igazoló szinonimák gyűjteményében első pillanatra felötlük. Ez az erős nyelv-talantum csak kései hatások alatt kezd olykor-olykor ingadozni, mikor Pest bábéli nyelvével már a vidéket is fenyegette.

Jusson eszünkbe, hogy a fantáziának ismeretek, szemléletek és a nyelv teljes és tökéletes birtokba vételére van szüksége, hogy megkapó, merész és színdús játékait könyvedén és jellemző vetítéssel űzhesse, hogy a humor a kedély fantáziája, mint a szatíra az értelemé és az elmésség a képzeleté.

Jókai képzelő tehetsége szinte páratlan. Hogy mely forrásból fakadt, nem tudjuk, de hogy gazdag és kimeríthetlen öserő képében jelenik meg, az bizonyos és bizonyosnak látszik az is, hogy annak a talentumnak volt velejárója, melyet a Gondviselés Jókai bölcsőibe rejtett Bizonyos az is, hogy e nagy ajándék fejleszt-

tésére a komáromi szülői ház, a környezet és nevelés, élénk fogékonyság a természet megismerésére, jó emlékezet az ismeretek megtartására mind hatással voltak. Bizonyos az is, hogy a komáromi fiú, mikor innét elindult, tarsolyában magával vitte írói készletének egyéb szerszámai között ezt is.

A gyermekszobából szinte egyszerre a nyilvánosság elé, az édes anya szerető szeme elől az ezerfejű közönség elé lépett, a meleg fészekből a közélet sodrába került. Húsz esztendőskorában már fénylett homlokán a múzsa csókja; két évvel később a fiatalok élén áll, Petőfivel együtt szerkesztik az *Életképeket*; egy esztendővel később a márciusi ifjúság vezére, azután újságíró, bujdosó lesz. Gyermeklelke tündérálmai az ifjú ember epikus hivatottságában égtek el és egy tragédia katarzisában támadtak új, még ragyogóbb létre. A szabadságharc után írói tevékenységét eleintén *Sajó* álnév alatt kezdette meg s rövid idő múlva már saját neve alatt folytathatta — és korának legolvasottabb írója, legünnepeltebb költője: legnagyobb elbeszélője gyanánt mind feljebb emelkedett. *Erdély aranykora* (1851), *Egy magyar nábob* (1854), *Kárpáthy Zoltán* (1855), *Az elátkozott család* (1857), *Az új földesúr* (1862) felvillanó állomásai a dicsőség útjának, melyen boldog és szerencsés géniusza röpítette tovább az állomások hosszú során a *Sárga rózsáig* (1892) s onnan tovább a magasságok régióján keresztül a halhatatlanság felé.

Mielőtt szemünk elől eltűnt volna, utolsó nagy diadala, fél-százados jubileumán, fölséges harmóniában olvadt össze nemzetével s ekkor láttuk őt legnagyobbinak. Alig szabadulhattunk személyes varázsától. Fizikai tartósságával mintegy megbizonyította szelleme fiatalságát. A régi, fiatal Jókait véltük látni újra. Egy-egy ránc, ha mélyült is arcán, álmodozó szemében derű, az öreg-ség jóságosabb, szelídebb derűje, mosolygott. Pompásan boltozott feje a régi, de mintha oválisabb lett volna. Csengő hangja erőben, érceben végig megmaradt s mint az olasz harangok szava» lassú vibrálásban zeng tovább még akkor is, mikor már elhallgatott. Finom, fehér keze csupa arány és könnyűség még akkor is, mikor már félszázada forgatta a legnehezebb fegyvert, a könnyű tollat. Hetven esztendőskorában a nemzet hódolatát lelke mélyéről, szelleme teljességében fogant vallomással viszonzta: „ötven évig azt hittem, hogy egy kis nemzet írója vagyok, ma megtudtam, hogy egy nagy nemzet szolgája voltam.”

Jókai mindig a magasságban járt, honnan drága ajándéku szállott le Rév-Komárom városába, hova, csodálatos pályát futván

meg, egy szép májusi napon visszatért. Ez a csodálatos élet egyformán gazdag volt dicsőségben és ragyogásban, de mivel a fénynek árnya, a rózsának tövise van, csalódást és kiábrándulást is rejtegetett számára. Azonban a Gondviselés, mely őt „kívül belül telerakta szépségekkel” rugalmas lélekkel is megáldotta, hogy sem a dicsőséget, sem a szomorúságot ne vegye nagyon szívére. S mert nem volt annyira érzékeny és hiú, mint a legtöbb művész, megmaradt szerénynek s mert nem volt annyira érzékeny és kicsinyes, mint a legtöbb ember, végig megmaradt költészete nagyságában. Azt írta magáról, hogy fatalista, tehát meg tudott nyugodni sorsa változóságán; vallotta, hogy hisz a predestinációban, tehát bízva járta az élet útját. Filozófiai alapon emelkedett-e erre az objektív nyugalomra, vagy kálvinista nevelésében gyökerezett-e az: teljesen közömbös, mikor azt látjuk, hogy egyenesen és biztosan haladt az élet göröngyös prózáján és a költészet szferikus magasságaiban. Mint aki tisztában van magával és sorsával, aki előre ízlelte a halhatatlanságot, lerázta válláról az élet mindennapiasságát, a jövőre szegzett tekintettel szövögette halhatatlan lelke álmait. Szinte kettős életet élt: dolgozott a mindennapi kenyérért s az örökké tartó ambróziáért. Maga is sejtette, hogy pályáját valamikor kettős életnek fogják érezni, hogy elválasztják énjének két egyformán értékes és vonzó elemét: lelke ártatlanul naiv szerénységét és talentuma hihetetlenül pazar gazdagságát.

Valóban két életet élt, noha messziről úgy látszik, mintha, költői pályája egybe esett vagy összesimult volna közéleti működésével. Mintha a Gondviselés különös kegyelméből mosolygó fiatalságban, örök derűben, dicsőségének sugárzó fényében, megbabonázott nemzete tapsai között lépdelt volna babérerdőn keresztül virághullástól kísérve mind feljebb és feljebb. Mintha nem hagyott volna maga után mást, mint műveiből egy könyvtárt, égő lelkének a fantázia prizmáján megtört szivárványos fényével, ragyogó emléket egy tüneményes pályának, melyről nem lehet megállapítani, meddig tartott itt s mikor vádolt át észrevétlenül a halhatatlanságba. E bizarr kép valóság, csak nem hű, mert egyoldalúan, Jókainak írói élete útjáról készült. Mögötte van egy másik, sötétebb tónusú, de éppen olyan változatos pálya képe.

Nem minden költő kerül abba a szerencsés helyzetbe, hogy magán életében megvalósíthatja művészi, művészi életében magán élete eszményeit. Az elvihartzott Petőfi s az epikus nyugalomban megöregedő Arany mellett, a harmadik nagy kortárs és talentum,

Jókai, elmarad. Energiája kevés vagy gyenge volt arra, hogy költői nimbuszát magán életével átfonja és teljessé tegye. Valóban kettős életet él, a költő szembe kerül a politikussal, mint ábránd a valóval. Szerencsére talentuma egyetemesebb, mindent átfogó s mindig magával ragadó levén, ha nem kerülheti is el, feledtetni tudta a lebegő kérdéseket, ötletesen ütötte el, ami bántó volt, humorával aranyozta be, ami sivárnak látszott. Szerencsére a nemzet Jókai pártjára állott s így minden, ami a maga idejében fájdalmasan esett, ma már csak életrajzi adalék. Ilyen adalék, hogy a kiegyezés után kiesett történelmi szerepéből, mikor lojalitásával eltakarja a negyvennyolcas Jókait, mikor az elnyomatás alatt szerzett hihetetlen népszerűségét kockára veti a kiegyezés után politikai szereplésével. Mint hírlapíró, szerkesztő és politikus a történetté váló jelen árján evez, mint költő saját történeti szerepének fényében sütkérezik. Minden élet megítéléséhez csak annak teljessége adhat alapot. S ha ma másként látjuk is ezeket az életrajzi epizódokat, nem szabad elfeledni, hogy az egykorúak előtt a költő sokszor a szenvedélyek keresztútjába került. Nekünk ma az a lényeges, hogy benne a költő hatalmasabb volt a politikusnál, de kortársai nem egy politikai ténykedését vették zokon. E miatt észre kellett vennie, hogy költői nimbuszát közéleti tevékenysége halaványítja, hogy népszerűsége csökkenésével együtt jár költészete halaványulása. Életének estébe hajló alkonyán még egy keserűség éri: magára marad; talán ez egyszer nem hitt axiómájában senki, bizony az öreg ember csakugyan vén ember volt.

Íme a költői és emberi életnek egymástól eltérő vonalai! Amaz fölfelé mutat, emez lent marad a földön, hol a londoni vásár folyik; emez a múlté, amaz a jövőké, amaz életrajzi adat, emez világirodalmi dicsőség. Ennek káprázatos fénye figyelmünket minden mástól elvonja, midőn halála után a földi pálya már csak emlék lett, szükséges kerete költészetének.

Jókai élete maga is regény, melynek hőse ő maga, köréje izgalmas és érdekes események fonódnak. Megírásához egy másik, kongeniális szellem kellene, eljátszásához csak ő maga lehetett eléggé Isten áldotta tehetség. Csoda-e, ha ily talentum számára kicsiny a földi pálya? Életének e kettősségét a *Negyven év viszhangjában* maga is bevallja. E vallomáshoz fűzi a következő nyilatkozatot: „nem tartom semmi érdemnek, hogy sokat dolgoztam, magamnak írtam, gyönyörűségem volt benne.” E szerint a világ-nak legöntudatosabb és legszerényebb művésze egyesül benne: magának dolgozott s ezt nem tartja érdemnek. Talán akkor nem

vétenénk az igazság ellen, ha e vallomásban isteni önhittséget, akkor sem, ha nagyúri gesztust látnánk benne. Ebben ismerünk rá s még azokra a tipikus, kettős életű alakokra, kiket egyik-másik regénye hőseül választott. Berend Iván, Fatia Negra és Timár Mihály szinte életrajzi vallomásokul jelennek meg előttünk. Az *Aranyemberről* bizonyos, hogy személyes élményen alapuló regénye. Mintha ezt forgatta volna a legnagyobb szeretettel, ezt halmozta volna el a legpazarabb gazdagsággal, ennek hőse lelkébe látott volna legjobban bele. E vonások a dédelgetés jelei s valóban az *Aranyember* a legköltoőbb intuíciónak regénye s alapja egyetemes emberi gondolaton épült.

A kötelesség és a vágy ütközése, a valóság és lehetőség játéka, az örök ember vágya és meghasonlása a kergetett és el nem ért boldogság romja fölött, hány Timár sorsát döntötték el? Jókaiét is. E két komáromi aranyemberben egyformán érezzük a boldogság teljességeért vívott küzdelmet s a bukás tragikumát. Egygyek abban is, hogy reális világuk romja fölött eszményök diadalmas fénye ragyog, különböznek abban, hogy Timár mintegy elégett a küzdelem hevében, Jókai Pegazusára kapva hagyta maga alatt a próza konvencióit. Valami olyas történik, hogy Jókai is, mint Fatia Negra, mindent meghall, a mi Sajóra, alteregójára vonatkozik, hogy a közönség hosszú ideig nem akarja hinni, hogy a költő és politikus, mint Berend Iván, a világfi és szénbányász, egy és ugyanaz. Nem csoda, ha Jókai a föld nyilvánossága elől szívesebben menekült a magasságba. Neki a reális élethez kevesebb energiája volt, mint a képzelmi világhoz, hol szuverén hatalomnak tudta magát. Ezért történik, hogy több időt tölt ábrándozó magányban, mint íróasztala mellett. Az elgondolt regény bizonyára mindig szebb, színesebb és csábítóbb volt, mint a kész mű. Mert benne mindig több volt a csapongó, mint az alkotó fantázia, tömörebb a kínálkozó, mint a megírt történet, frissebb és üdébb a kipattanó, mint a rabbá tett ötlet, gyöngyözőbb a humor is, mikor fakadt. Az írók általában megtehetik azt a vallomást, amit a lírikusok sokféle változatban fejeztek ki, hogy legszebb költeményeik azok, amelyeket meg nem írtak. Megtette ő is, mikor elmondotta, hogyan ringatja bele magát regényei hangulatába, hogyan él együtt alakjaival, hogyan olvad bele témáiba. Mindez az elgondolt regényre vonatkozik. Mikor pedig elmondja, hogy milyen szigorú beosztással dolgozik, mennyit ír meg együltében, mindez a megírt regényre tartozik. A komáromi sziget fája, a svábhegyi villa rózsaí, a füredi nyaraló platánjai bizonyára sokkal többet tudná-

nak elsusogni, mint az az íróasztal, melyen lerótt a napi penzumát Hosszú életének napi penzumaiból egy gyönyörűséges irodalom támadt, talentumának gazdag termése.

E gazdag írói aratásnak, minden rendszeresség ellenére is, mellyel Jókai dolgozott, vannak egyes periódusai, mikor ízesebb és színeesebb, mikor fanyarabb és fakóbb gyümölcsöt hozott. Innét van, hogy róla a kritika és az olvasók véleménye ellentétes. Népszerűségét még Gyulai ostromozó bírálatai sem tudták kikezdeni, a közönség ritka egyértelműséggel látta meg feje körül a glóriát. Ez a hangulat akkor kezd megváltozni, mikor politikája szembe fordul múltjával, élményeivel, irodalmi irányával. Ami korábban nem sikerült Gyulainak, a közönség már kezdte tépegetni írói koszorúját. Ami annál könnyebben történhetett, mert legújabb mű^{ve}vei egyikén-másikán már a hanyatlás jelei látszottak. A nyolcvanas évek vége felé mintha elérkezett volna költészete teherpróbájának ideje is. De Jókai mintha megfiatalodott volna; új meglepetéssel szolgált, a *Sárga rózsával* s társaival, velők elégtételt szerzett s megérte, hogy dicsőségét másodszor látta fölkelni: a Péczely pályázatokon, Beöthy méltatásaiban.

Most már vége az életnek és a küzdelemnek s előttünk áll a küzdelmes és regényes élet eredménye : írói hagyatéka. Ebből kell megismerni és megszeretni az igazi Jókait, ki mielőtt meghalt volna, már átlépte a halhatatlanság küszöbét.

Mi hát ez a gazdag hagyatéka?

Statisztika arról, hány művet írt, hány kötetben és nyelven forog a világban, itt nem segít. Ez legfőbb munkásságának nagy dimenzióit érezteti, nem ad egyúttal értékelést is.

Írói tevékenységének egésze fölött fantáziája dominál, mi a költészet varázsát vonja minden jelentéktelennek látszó sorára. Minden, amit írt, rajta van talentumának bélyege s ha azt nézzük, ami úgynevezett írói munka, szereplés, hírlapírás, ami politikum és közélet, mindez magában véve is sok értéke szellemi életünknek, de ami költői mű, a költészetnek mind a három országából: vers, dráma, főként epika: ez a mi igazi örökségünk.

Ismerni Jókait a leghálásabb stúdium, mert arra tanít, hogy a költészet nemcsak megszépíti, hanem teljessé is teszi az életet. Mi; lenne belőlünk, ha nagy és örökös ellenségünk, a valóság, időnként föl nem olvadna a szellem tüzeiben, vagy el nem halványodna a képzelet fényétől? Ha nem volna vigasztalás abban, hogy dolgaink másként is folyhatnának s reménységünk, hogy talán másképpen fognak folyni? Igaz, hogy álmainkat és tervein-

ket a valóság soha nem, vagy csak ritkán teljesíti, de lelkünkől nem zárhatja el a költészet fényét és melegét. Jó tudni, hogy vannak más világok is, mint az élet világa, más emberek is, mint amilyenek körül vesznek, más erkölcsök és igazságok, mint amilyenek a tülekedő élet fölött uralkodnak. Jókai költészetében ez a megkívánt világ támad szemünk elé, ennek tengelye az erkölcs, levegője a félre nem lökött szemérem, napja a költői igazság. A mit Jókairól Toldy Ferenc mondott, hogy regényeit serdülő leányaink pirulás nélkül olvashatják, egész költészetére s maig igazság maradt.

E megállapításban nagy etnikai érték van. Nem térve ki erre most a ma uralkodó irodalmi és esztétikai elv kedvéért, arra kell rámutatni, hogy ez a vonás Jókainak minden során fölismerhető. Ezzel is szorosabban kapcsolódik az emberiség legnagyobb szellemeihez, mert alig van igazi nagy szellem, melynek alapvonása ne lenne etnikai. Ezt az etnikumot hordozhatja a tárgy, mint a mondai „és történelmi eseményekben, a hős, mint az eposzban és tragédiában, a költőnek azonban mindig szíve alatt és tolla hegyén kell lennie. Ez az a talizmán, melyet a jó tündér az igazi talentum pólyájába rejt, ez az a fundamentum, melyre a Gondviselés a társadalom élelét fölépítette. Költőnek lenni tehát annyit jelent: fölismerni, bírni és szétosztani ezt a talizánt, szegénynek és boldogtalannak, hogy vigasztalódjanak, gazdagnak és boldognak, hogy nemesüljenek általa. Alkalmazzuk-e e gondolatot Jókaira? Legfeljebb azért, hogy magasabbra emeljük írói alapzatát. így lehet és kell érteni, hogy a valódi költő mindig újtó, mert a világnak időnkint elfakult és megkopott lelkiismeretét ifjítja meg, apostol, mert az el nem homályosítható igazság hitét hirdeti és e hitben megvigasztal. A nagy költők, mint az újtók és apostolok is, mindig az idők teljességében jelennek meg, mikor szükség van rájuk, hogy előbbre vigyék az emberiséget, Jókai is az idők teljességében jelent meg nemzete számára. A reform kor pitymallatán született, hirdetni a hajnalt; végig kísérni azt, majd buzdítva, majd vigasztalva a nagy idők nagy és kis embereit, fölemelkedni a korszak zenitjére, majd szolgálva, majd irányítva s megérni azt, hogy nemzete saját dicsőségének hirdesse őt.

Megérteni Jókait a legnagyobb gyönyörűség nemcsak most, hanem minden időben. Mert Seherezádétól id. Dumasig minden igazi elbeszélőnek osztályos atyjafia, mert szerencsés intuícióval fődözte föl a XIX. század derekán azt a primitív esztétikai igazságot, hogy a regény poézise az elbeszélés, mint ahogy a dráma

az események logikája; hogy a regénynek minden műformájában és minden korok művészi gyakorlatában az elbeszélés és a mese a gerince. Nagyon jól tud elbeszélni, mestere az illúzió keltésnek. Természetesen és érdekesen visz magával regényes világába, lebegve tart annak árján, egészen elragad, elringat és megbűvöl. Ezért van, hogy eszünkbe sem jut a reális való keresése, meséinek történeti hűsége, vagy lélektani problémáinak kicsinyesen részletező, utólagos elemzése, hősei jellemrajzának vizsgálata. Minderre nincs időnk, röpit ömlő előadása árján, fantáziája szárnyán saját egyéni és alanyi igazságának magas régióiba. A szubjektív igazságnak meggyőző beállítása az, amit regényei költői hitelének vagy költői céljai művészi igazságának joggal nevezhetünk. A kritika csak később és csak hidegen állapíthatja meg, hogy hősei inkább típusok, mint egyének, de elfelejti azt, hogy abban a földfeletti romantikában nem is igen lehetnek egyének, hanem ha nem típusok. Azután megmutathatja, hogy meséje gyakran szakadozott, szövésében keresettség és következtelenség is fordul elő, de elfelejti, hogy az ő hímest meséit nem a való élet bordáin szőtték.

A kritikának még más megjegyzései is vannak, lehetnek. Az író azonban ritkán dolgozik a kritika kánonjait szeme elé rögzítve; azonfelül a kritikai felfogás is változik időnkint, fejlődik az alkotó irodalommal, vagy ragaszkodik ősi primitív igazságaihoz. Jókai a romantikus műelv uralkodása idején toppant be a magyar — utólag hozzátehetjük — a világirodalomba s a kritika is más mértékkel értékelte akkor a romantikus regényt. Jókai végig megmaradt romantikusnak, de a kritika éhesen vetette magát a naturalista regény elméletére. De ha a naturalista írónak szabad volt új elméleteket állítani föl a regény számára és arra írni mintegy bizonyító példakul a maguk regényeit, csak Jókainak nem lett volna szabad, hogy hü maradjon hajlamaihoz, tehetségéhez?

Kétségtelenül joga van erre minden írónak, de viszont joga van minden olvasónak is arra, hogy válasszon írók és elméletek között. A naturalista regény elmélete alá valóban nem vonhatók Jókai regényei, sőt azokra a regénynek általános elmélete szerint is sok, jogos észrevételt lehet tenni. Mégis, valahol hibának kell lenni s a hiba ott van, mikor a génuszt nem saját mértékével mérik. Ha Jókait tekintem kánonnak, hová lesznek a naturalista regényírók Meriméetől Zoláig, viszont, ha Goncourt elméletét követem, „a regény valóban tündérmese felnőttek számára.”

A kritikai elmélet s az írói gyakorlat fejlődésének azonban van egy mindennél hatalmasabb bírója: a műbölcsélet. *Gautier*

még az idők érlelő hatását sem várva be, állapította meg, hogy „a dekadens stílus nem egyéb, mint ama rendkívüli érettségi fokán a művészet, melyet a vénhedő civilizáció hanyatlása hoz létre.” S ha a francia irodalom dicsőségének tartja, hogy „Balzac véréből minden francia regényíróban van egy-egy csöpp” nem nagyobb dicsősége-e Jókainak, hogy az ő véréből egyetlen csöpp sincs a mi íróinkban? Azután világos, hogy műben és művészen mindig a legjellemzőbb, legjellegzetesebb és azokat az eredeti vonásokat kell fölismerni, melyek őt uralkodóan és sajátosan jellemzik. Jókai költészetének uralkodó vonása az elbeszélés művészete, gyökeres nemzeti jelleme, azonkívül, amit etnikai fölfogásáról, fantáziájáról, humoráról, nyelvéről és stílusa ritmusáról mondtunk Jókai egyedülálló, kivételes, példátlan költői jelenség: mindig és mindig Jókai. A körülötte forrongó irodalom új irányai, új meg új esztétikai és filozófiai elméletei tülekedése között és azok ellenére, ment zavartalanul, megmásíthatatlanul a maga útján s ezzel nagy szolgálatot tett a nemzeti irodalom és lélek konzervárására. Az ő nemzeti szellemben fejlesztett regény-epikáján megérzik a világirodalom minden nagy elbeszélő, a Kelet minden nagy mesemondó géniusának rokonsága. Mert Jókai az elbeszélés üde és kimeríthetetlen forrása, mint Seherezade, mestere, mint Homérosz, a romantikus fantázia kincstartója, mint Ariosto, a humor és satíra tárháza, mint Cervantes, a szívek és emberek költője, mint Dickens, az érdekfeszítő meseszöveg mestere, mint az idősb Dumas. Ha a világ megint kezd visszatérni Dumashoz, Jókaitól el sem távolodott, mert ő nemcsak regényíró volt, mint Dumas, hanem vérbeli epikus, mint Homérosz. Hasonlít hozzá abban is, hogy a nemzetének, nemzete hőskorainak költői emléket állít. De hasonlít a többihez is. Ariostohoz abban, hogy nemzete és kora jellemző vonásait hűen rányomja műveire, mint Ariosto a kozmopolita világban mindig olasz, Jókai mindig magyar; Cervanteshez abban, hogy elmúlt világoknak ittfelejtett rozsdás eszméit isteni gúnyjával ostorozta, Cervantes a paródiává lett lovagi világot, Jókai a ránk erőszakolt, de elvénhedt, centralista politikát; Dickenshez abban, hogy oly gazdag és változatos költői galériát hagyott maga után, melynél nagyobb, melynél angolabbat, azaz magyarabbat senki más. Jókaihoz, mint az irodalom legjobb és legszínesebb epikusainak késő utódához, minden nemzet fia, Jókaihoz, mint a magyar élet és világ mesteri rajzolójához, minden magyar ember mindig és minden viszonyok között vissza fog térni.

Jókait olvasva úgy érezzük, mintha az élet álom, az álom valóság lenne, de nem érezzük az ébredésnek sem mámorát, sem keserűségét, mert a hála, mely lelkünket eltölti iránta a megadott álom nagyszerűségeért, az édes adósság képében jelenik meg, mellyel neki tartozunk. Édes adósság elismerni Beöthyvel, hogy „példátlan, hogy aki oly régóta és annyit irt, annyira meg bírja őrizni a kedélynek és képzelemnek teljes frissességét”, hogy „a magyar nép lelkének a költői képzelet erejével olyan megvilágítását adja, mely ritkítja párját”, hogy „a magyar költői próza Jókai stílusában lett legméltóbbá Arany János versművészetéhez.”

Költészetén megérzik a kelet minden vonása: a mesemondás ősi, primitív jellege, a fantázia gazdagsága, a humor csapongása, a szatíra szívbéli forrása, az ötletek játéka s a próza lebegő ritmusa. Különleges génusz, mint Petőfi; ez a primitív líra művésze, Jókai a primitív elbeszélésnek több ezer esztendővel később támadt mestere. Egészen kivételes jelenség életében, költészetében, hatásában, kit nem lehet összehasonlítani senkivel, megmérni semmivel — Erdélyi J. szerint — „inkább élvezendő, mint ítélendő”!

Ha most arra a tüneményes pályára gondolunk, mely száz esztendővel ezelőtt vette kezdetét, elénk áll az a szőke fürtös, kék szemű gyermek, aki meghódította környezetét és városát; elénk áll az a sudár termetű fiatal költő, ki meghódította nemzetét; elénk áll az a mosolygó férfiú, aki meghódította a világot. Költészetét a keleti allegória mesefájához hasonlíthatni, mely gyökerét a szűz televénybe ereszti, a világot átfogó lombkoronáját a firmamentum azúrába széleszti. Alatta népek ülnek, pihenve a lombsátor árnyában, elbűvöli őket a levél susogása, az átszűrődő napsugár játéka, a virág és illat, a pompázó gyümölcs és az énekes madár. Ide tér a földi élet vándora, hol megpihenhet, innen indul új útjára, ha fölfrissült. De jöve és menve, keleti szokás szerint leterített imaszőnyegén a kelő nap felé fordulva ad hálát, áldva a talajt, melyből e fa sarjadott s a fát, mely alatt pihent: Jókait és költészetét.